Szigeti Péter
A magyarországi újkapitalizmus természete és helye a világrendszerben

Két évtizede rendszerváltoztatás kezdődött Magyarországon. Ezt a folyamatot nem lehet nem történelmileg szemlélni, nem lehet a részproblémákat az átfogóbb strukturális összefüggések nélkül jellemezni. Mindez módszertanilag a nemzetközi összehasonlítás és a történelmi perspektíva szempontjainak érvényesítését jelenti az elemzésben.

Ami az összehasonlító szempontot illeti, a nálunk zajló folyamatokat Szelényi Iván szerzőtársával[1] a posztkommunista kapitalizmus változatai között helyezte el, éspedig a közép-európai, dominánsan a *„kívülről"* végbement átalakulások között, szemben a Kelet-Európát jellemző *„felülről"* végbement átalakulással és a kelet-ázsiai térséget jellemző *„alulról"* változattal. Kiindulópontként idézzük fel e tipológiát, hiszen a magyarországi átalakulás attól, ha a változatok – mintegy egymásnak tükröt tartva jellemeződnek – sokkal jobban érthetőekké válnak, mintha csak önmagukban szemlélnék a nemzeti történelmet. A kitekintő összehasonlítás azért is fontos, mert megmutatja, hogy nincs egyenirányítottság a történelemben, amelyet pedig a tranzitológia nem egy képviselője állított vagy sugallt, s amelyet a neoklasszikus közgazdaságtan főárama nyomán egyenesen kanonizáltak is, mégpedig „washingtoni konszenzus"-ként.

Ezzel ellentétben a neoklasszikus szociológia szerint „A kapitalista fejlődés sokirányúsága jól megfigyelhető az egykori szocialista országok esetében, melyek igencsak különböző utakat követtek a poszt-szocialista átalakulás során. Kínában a kapitalizmus *„alulról építkezett"*, az átalakulás folyamatában az állam megőrizte meghatározó szerepét, a kommunista párt megtartotta politikai monopóliumát, s ennek következtében Kínában egy hibrid rendszer alakult ki, amely ötvöz patrimoniális és legális-racionális elemeket. Oroszországban ezzel éles ellentétben a kapitalizmust *„felülről építették"* (vezették be – Sz. P.), legyengülő állammal és egyre erősödő oligarchiával (ez a vonása igazán kb. 1999-ig, Putyin dezintegrációt megállító fordulatáig állt fenn – Sz. P.), s a társadalmi uralomnak egy neopatrimoniális rendszere alakult ki, melyben különösen privilegizált helyzetbe az egykori nomenklatúra illetve az ő kliensei jutottak. Közép-Európában, mindenekelőtt Magyarországon, de azt követve valamivel később Csehországban, Szlovákiában, Lengyelországban és a balti köztársaságokban is, a kapitalizmus *„kívülről épült"*, a gazdasági változás meghatározó tényezője a külföldi, s főként multinacionális tőke volt. Ezek az országok közelítik meg leginkább a liberális kapitalizmusnak azt a formáját, amit az észak-atlanti régióból ismerünk, bár a külföldi tőke meghatározó szerepe miatt még a világrendszer

[1] King – Szelényi 2006.

leginkább globalizált központi országainál is inkább *neoliberálisnak tekinthető* a rendszerük".[2]

A különbözőségek magyarázatában a gazdasági összetevőkön, azok szektorális fejlettségén túlmenően a szerzőpár igen gyümölcsözően alkalmaz egyrészt hatalmi politikai összetevőket (vegyesen patrimoniális és racionális hatalom; politikai kapitalizmus, és liberális, globális kapitalizmus), másrészt történelmi kulturális meghatározottságokat (taoizmus, keleti- és nyugati kereszténység befolyása). Két igen fontos jellemzőt kommentálnunk kell. 1. Az, hogy technokrácia legyőzi a bürokráciát, Magyarországon *az ún. késő kádári technokrácia* győzelmét jelentette, amely a globalizációs folyamatban éppen azért válhatott domináns aktorrá az átmenetet levezénylő elit-csoportokon belül (szövetségeseitől, az új reform-értelmiségtől és demokratikus ellenzéktől támogatva), mert a globális kapitalizmus szuperstruktúrájával (= IMF, WTO, World Bank, hitelminősítő intézetek tevékenysége, továbbá szabályzataikon és ideológiájukon keresztüli irányítási technikák) való *együttműködés* révén emelkedhettek vetélytársaik fölé – mutatta meg Szalai Erzsébet komoly értékű monográfiájában[3]. 2. A szerzőpár jellemzésében a térség felfelé mobilis, *centrum felé tartó* képződményként jellemzett. Azért, mert 2005-ben íródott soraik nem láthatták azt az ellentendenciát, amely nálunk markánsan 2006-tól kezdődően következett be (erre empirikusan visszatérünk).

		Kelet-Ázsia	**Kelet-Európa**	**Közép-Európa**
		Kapitalizmus *‚alulról'*	Kapitalizmus *‚felülről'*	Kapitalizmus *‚kívülről'*
A gazdasági formáció jellemzői	Tulajdoni kapcsolatok	A hirtelen keletkezett magántulajdon együtt létezik a köztulajdonnal	A korábbi nomenklatúra és klienseik privatizációja	Nagy iparvállalatok privatizációja, multik által
	Piaci intézmények	Piac+ állam újraelosztás, központi tervezéssel	Piac+hálozatok (főként barter)	Piac + néhány hálózat (néhány barter)
	Az autoritás természete, a kapitalizmus fajtája	Vegyesen patrimoniális és racionális hatalom = államilag szervezett kapitalizmus	Új patriominális hatalom=politikai kapitalizmus	Racionális hatalom=liberális és globalizációs kapitalizmus

[2] King – Szelényi 2006: 297. – Kiemelések Sz. P.
[3] Szalai 2001: 227–233.

A kapitalizmus felé vezető út különbözőségeinek eredete	Belső feltételek	Nagy agrár szektor, alacsony tőkerészesedés a GDP-ben	Kiterjedt ipari fejlődés, az alacsonytól a közepes szintű tőkerészesedéssel a GDP-ben	Néhány ágazatban intenzív fejlődés, közepes tőkerészesedéssel a GDP-ben
	Történelmi-kulturális meg-határozók	Taoizmus	Keleti kereszténység	Nyugati kereszténység
	Intra-elit csaták	Holtponton a csaták a tech-nokrácia és a bürokrácia között	A bürokrácia átalakítja a politikai tőkét, gazdasági vagyonná	A technokrácia legyőzi a bürokráciát
Gazdasági, szociális és politikai hatások	Gazdasági növekedés, átállási krízis	Nincs krízis, gyors növe-kedés (eddig)	Enyhe krízis az elején, de a krízis tovább tart	Mély krízis az elején, de ez gyorsan véget ér
	A világ rendszerbe való integráció	Közepes	Nagyfokú	Nagyon magasfokú
	A világrendszer-be való integrá-ció iránya	Felfelé mobilis, a félperifé-rikus felé tart	Lefelé mobilis, a perifé rikus felé tart	Felfelé mobilis, a központ felé tart
	A dolgozók és az állam elkötelezettsége a jóléthez	Magas (lokális állami korporatizmus)	Némi	Kevés
	Párt rendszerek	Egypárti állam	Több pártrend-szer, autoriter rezsimmel	Több pártrendszer demokráciával
	Az emberi jogok tisztelete	Nincs jelen	Kevéssé érvényes	Magas fokú

1. Táblázat: A posztkommunista kapitalizmus változatai: utak a szocializmustól a kapitalizmusig. Forrás: King – Szelényi 2006: 181.

Tekintsük át a modernizációs folyamat nálunk nagy hatást gyakorló teóriáját, hogy ígéreteit a tapasztalattal szembesíthessük! Jelentős képviselője Kulcsár Kálmán kritikusan elemez. Egyfelől braudeli idősíkokat vesz fel, másfelől jelzi a centrum-periféria problematikát is, hiszen az egyik alapkérdés éppen az, hogy a megkésettség a periférián – különösen a globalizált világgazdaságban – külső minták követését idézi fel.[4] Melyikét? Szelényiéktől már kaptunk erre egy leíró értelmű választ, a kívülről, elsősorban tőkeimporttal dolgozó, a washingtoni konszenzus iránytűjével tájolt

[4] Kulcsár 2009.

adaptációt. Tehát: dezetatizáció, dereguláció, privatizáció, monetarizmus, új individualizmus szerinti társadalmi, gazdaságpolitikai és politikai cselekvéssorok beindítását, levezénylését. A modernizáció ebben az esetben, ha önértéknek vennénk az utánzást – amit King és Szelényi bölcsen, egyáltalán nem tesz – azonossá válna a westernizációval. A követő fejlődés mechanikus elgondolása csak abban az esetben volna igaz, ha a történelemben létezne lineáris fejlődés. Ilyen azonban nincs. Következésképpen pusztán importált eszmékkel és intézményekkel a magyar társadalmat nem lehet átalakítani és ezzel utolérésre sarkallni. Mint ahogy a másik rossz végletet, a legfejlettebbek tapasztalatait, intézményes megoldásait sem szabad figyelmen kívül hagyni. Ezért normatív síkon gyakran megtörténik a mintakövető intézmény-átvétel, miközben a politikai kultúra, a motivációs késztetések és a hagyományok különbözősége okán az átvevőnél nem úgy működik és hat az átvett intézmény, ahogy keletkezésének helyszínén. Kulcsár Kálmán szociológus joggal húzza alá, hogy a modernizáció csakis az adott ország lehetőségeire épülve bontakozhat ki. Elfogadva W. Rostow[5] megkülönböztetését a *modernizáció két szakaszáról*, a következőképpen ír: „Az első a *nekilendülés*, az „áttörés" szakasza, amelyet fennmaradásának és az állandó felfelé ívelésének folyamata követ. Lehetséges tehát, hogy egy-egy, a nekilendülést sikeresen végrehajtott társadalom nem képes fenntartani a modernizáció folyamatát, amely lelassulhat, sőt megállhat. […] *Az eredményes modernizáció tehát olyan gazdasági és társadalmi struktúrában mutatkozik meg, amely az adott ország lehetőségeire épülve képes a változó külső és belső feltételeknek megfelelően működni, olyan társadalmi struktúrát kialakítva, amely – minden összetevőjében – bázis a folyamat további előrehaladása számára.* Végül, mindez olyan *politikai rendszert* igényel, amely – s ez a közép-kelet-európai régióban történetileg különösen fontos – képes az új viszonyokhoz való aktív adaptálódásra. Azaz ezzel belső elemeiben, valamint a környezettel kapcsolatos in- és output összefüggéseiben is képes a folyamatos átalakulásra. Röviden, a modernizációnak, mint társadalmi jelenségnek ismérve és feltétele a *változások belső tényezőinek folyamatos működése, azaz az önmozgását biztosító feltételek kialakulása*, és a külső „környezet" (esetleg változó) feltételeinek megfelelő alakítására."[6]

Nevezzük ezt – ideáltipikus értelemben – saját alapon álló és kibontakozó fejlődésnek, hiszen a modernitás dinamikáját keressük, az anyagi és szellemi igények és szükségletek ha nem is visszaesésektől mentes, mindenesetre tendenciájában bővített újratermelését.[7] Van -e ilyen *saját alapzaton álló, önfejlődő rendszer nálunk, amely a külső kihívásokra is aktívan képes reagálni*? Hogyan befolyásolták és befolyásolják *történeti* és *földrajzi specifikumok* (a nemzetállam térbeli rögzültsége) e reagáló

[5] Rostow 1964.

[6] Kulcsár 2009: 4–5.

[7] Relevánsnak tartva Fernand Braudel történeti idősíkokra vonatkozó megkülönböztetését, itt csak jelezni tudjuk, hogy az ember és környezete vonatkozásában zajló *mozdulatlan történelem* a természeti környezet vonatkozásában valószínűleg olyan „bifurkációs pontjához" érkezett el, amely végzetessé is válhat, akár az egész emberiség számára. A természeti környezettel rablógazdálkodást folytató, szakadatlanul növekedésre kárhoztatott tőkés profithajsza ugyanis könnyen felszámolhatja az emberiség „szervetlen testének", a természetnek biocönotikus egyensúlyait. (*Világrendszernézőben* c. könyvünk VII. fejezetében taglaltuk a globális problémák állását.)

képességet? Hogyan volna lehetséges a politikai rendszert olyan módon működtetni, hogy képes legyen a társadalmi konfliktusok észlelésére és kezelésére, hogyan növelhető annak konfliktus-feldolgozó potenciálja? Eleve kérdéses, hogy *ami kívánatos volna (modernizáció), az egyben „itt és most" lehetséges-e? Lehetséges-e egy a kölcsönös, de aszimmetrikus függést előtérbe állító globalizációs folyamat mellett, a világgazdaságban elfoglalt félperiférikus pozíciónkat figyelembe véve egy autochton, saját alapú fejlődés, a magyar társadalom aktív adaptációjával az uniós és globális folyamatokhoz?* Próbáljuk meg a válaszadást. Szerényen, mert az itt meglévő problémák súlya nemcsak a róla írókat nyomja – ez még önfegyelemmel elviselhető – hanem a magyar társadalmat is. Egészen odáig, hogy ma már az alullevők elégedetlenségének zaját már a felülllevők is kénytelenek meghallani. Ez már valóban nagy teher.

A nekilendülés szakasza után nem először, hanem mintegy törvényszerűen ismétlődve következik be nálunk a megtorpanás. Saját alapon végbemenő és legfejlettebb centrum országokat közelítő-utólérő, stabil fejlődési utat ez ideig nem találtunk. Közelítés és elmaradás kettős mozgásában zajlik nemzeti történelmünk. Különösen, ha figyelembe vesszük az *adekvát mérce* problémáját: nemcsak a saját korábbi önmagunkhoz elért eredményeket, hanem mindenkor a legfejlettebb, az élenjáró országokhoz viszonyított távolságunkat is figyelembe kell venni az értékeléseknél. Torzító az egyoldalú referencia, amely csak a múlton orientálódik, csak ahhoz képest mér. A fejlettebbektől való távolság alakulására is figyelemmel kell lenni.

A modernizáció és az elmaradottság kihívása társadalomtörténetünkben a közép-európaiság regionális helyzetében és a „longue durée" perspektívájában kutatható. A problémát a világrendszer-kutató iskola paradigmájába kell elhelyezi. Jelezzük regionális helyzetünk meghatározottságait.

Ami *Kelet-Európa fogalmát és a hozzá kapcsolódó probl*ematikát illeti, a magyar történészek és társadalomkutatók sokat tettek az elmúlt évtizedekben a fogalom használhatósága érdekében. Pach Zsigmond Pál úttörő jelentőségű gazdaság- és társadalomtörténeti elemzései,[8] majd Ránki György, Berend T. Iván, Niederhauser Emil és mások a fogalmat széleskörű gazdaságtörténeti-kutatásokkal alapozták meg. Kutatásaikban a térség sajátszerűségeit hordozó tematikákat a Nyugat-Európától való elkanyarodásban, a refeudalizációs folyamatokban, a második jobbágyság megerősödésében, a világkereskedelmi útvonalak kedvezőtlen átrendeződésében, egészében egyfajta megkésett fejlődésben ragadták meg.

Bibó István, majd nyomdokain Szűcs Jenő[9] – akik kulturtudományos és szellemtörténeti vizsgálódásokat folytattak – egy önálló, legalábbis viszonylagos önállóságot mutató *Közép-Európa régiót* mutattak föl, amely sok tekintetben elvált a kelet-európai és balkáni térségtől, mintegy alrégióként, köztes helyzetben egzisztálva Nyugat és Kelet között. Csakhogy amíg hazánkban a fordulat éve – a sztálini nyomásra erőltetett és sikertelen, mert az 1953–1956-hoz vezető áttérés „a népi demokráciáról a proletárdiktatúrára" – a Nyugat utolérése eszközének a szovjet modell utánzását tekintette, addig 1989 a felzárkózást és utolérést éppen *a Nyugathoz való*

[8] Pach 1963., 1987.
[9] Szűcs 1981.

visszacsatlakozásban találta meg. A Közép–Európa régió koncepciója a nyolcvanas években ideológiailag előkészítette Magyarország nyugati re-orientációját, mert leválasztotta Kelet-Európáról és különösen az orosz birodalom történetéről. Ezzel állította előtérbe az alulról szerveződő, a társadalom és az állam elválasztottságán nyugvó, dinamikus nyugati modellt, ahol a helyi autonómiákat és a különböző társadalmi csoportok önmozgását nem lehet felülről lefejezni, mert a „szabadság kis körei"-nek létezése a központosítások időszakaiban is képes a társadalmi önvédelemre, az eltorzult, szolgai lelki alkat létrejöttének kiiktatására.

A reális történések síkján azonban 1989/1991-el a kelet-európaiság közös fogalma kapott megerősítést: a négy évtizedes államszocialista múlton való túllépés szinte egyidejűleg ment végbe Varsótól Budapesten át Moszkváig, ami jelzi és bizonyítja is *a kelet-európai régió* közép-európai *al-régiója feletti* társadalom- és politikatörténeti egységét. Közös sors volt a kelet-európai államszocializmus keletkezése (1947–1949) és a belőle való kilépés egyaránt, ami egyben a nemzetállami keretekben, stílussal és formák között lejátszódó folyamatok világrendszerbeli és geopolitikai meghatározottságát is mutatja. A térségben a rendszerváltoztatás külső mintáját a legitim erőszak monopóliumának birtokában az új politikai osztály realizálta: „jellegzetesen *felülről, államilag vezérelten ment végbe*, ráadásul a valóságos szociális és gazdasági tartalmát nemzeti-etnikai formába öltöztették. Bár az alrégiók most is elkülöníthetők gazdaság- és társadalomtörténeti, politikai-, pszichológiai' fejlődésvonásaik szerint, ám az a mellékesnek látszó tény, hogy az egész átalakulás szinte egyidejűleg ment végbe, mintegy jelzi a *régió történelmi egységét."*[10] Aligha véletlen, hogy a változások a föderatív állami struktúrák helyén az önálló, de kis nemzetállamok sokaságát hozták magukkal – divide et impera! – Csehszlovákia, a Szovjetunió, majd Jugoszlávia szétesése nyomán. Éppen, mert a nyugat-európai centrummal szembeni kisebbrendűségi-csökkentértékűségi komplexus kompenzációja a nemzeti kivételesség tudata, a szomszédokkal szemben gyakran kölcsönösen kijátszott kulturális, erkölcsi fölény, szupremácia. Az etnikai reneszánsz és ami lényegesen rosszabb – a Balkán és az orosz alrégiók etnikai háborúi – nemcsak gazdasági és területi, hanem hatalmi-legitimációs forrásokból is táplálkoztak.

Volt-e azonban reális lehetősége 1989 után *Közép-Európa mint olyan* életre keltésének, *politikai re-integrálásának*? A művészeti-irodalmi és a kulináris ízlés közössége bár a hétköznapi kultúra szerves tartozéka, de nem történelemalakító tényező, *ha nem kapcsolódnak a mindennapi élet szokásaihoz hatalmi-politikai tényezők, mozgató rugók*. Éppen ez történt 1989 után.

Ormos Mária diplomáciai és politikatörténeti dokumentumokkal alátámasztott elemzése[11] megmutatja, hogy a nemzeti történelmeket közel sem elszigetelt nemzetállamok írják. Ellenkezőleg, az európai centrum országok (Olaszország, Németország és Ausztria), a nagyhatalmi érdekek befolyása, diplomáciai erőfeszítései osztották újra – esetenként az államhatárokat – és térségünkben a konkrét szerepmegoszlásokat.

[10] Krausz 1994: 191–192.
[11] Ormos 2008.

A hidegháború végének legnagyobb geopolitikai tétje a német egység volt. Szovjet és francia félelmek ellenére Németország és a Szovjetunió aláírta az egyesülési szerződést 1990. szeptember 13-án. A francia kormány ebben a helyzetben – félve az addig jól működő német–francia európai tengely legyengülésétől – az európai egységesítés és együttműködés elmélyítésére törekedett. Sikerrel, hiszen az Európai Közösségek – teljesítve az 1957-es római szerződés alapvető célját, az egységes gazdasági és szabadkereskedelmi övezet kialakítását – a maastrichti szerződés következtében átalakultak Európai Unióvá, továbbá kialakították a közös európai pénzt, az eurót. Ausztria, befolyását keresve – Németországhoz és Magyarországhoz hasonlóan – erősen támogatta a szlovén és a horvát elszakadási törekvéseket, de külpolitikájának és diplomáciájának elsőrendű prioritása 1992 után az Európai Unióhoz történő csatlakozás lett. A visegrádi hármak (1991) majd Szlovákiával a négyek kapcsolatrendszere állam- és kormányfők időszakos, sporadikus egyeztetései formájában élt csak tovább, mert a térség országai *elsődlegesen a sokirányú európai érintkezés kifejlesztésére és uniós tagságra törekedtek. Nem volt olyan politikatörténeti szakasz* amelyben valóban realizálódhatott volna egy szorosabb közép-európai integráció. Ugyanakkor „nem kétséges, hogy Németország mégiscsak közép-európai hatalom lett, s ezáltal Közép-Európa ismét létező entitássá vált. Mi több, Németország egyúttal központi európai hatalommá vált.”[12]

Fokozatosan közelítve Magyarország jellemzéséhez, ahol az eddigi meghatározottságok nemcsak minket, hanem ország szélesebb csoportjait is jellemezték, induljunk ki abból, hogy megmutatjuk: az államszocialista modernizációs kísérlet a tények szintjén miért vesztette el felhajtó erejét, miért nem követte a nekilendülést ezúttal sem önálló, saját alapú fejlődés? Makrogazdasági mutatók jól kifejezik a rendszer utolsó évtizedének romló teljesítményeit, miközben 1978 után az adósság-csapdába is beleszaladt az ország. Az utolsó évtized minden mutatójában lényegesen rosszabb, mint a megelőző két periódusé, miközben a beruházások és az egy főre eső reálbér egyenesen a negatív tartományba került. Tehát a teljesítmények elmaradása aláásta a rendszer legitimitást, megdönthetővé vált, hogy újabb rendszerváltoztatás nyomán kezdjen bele társadalmunk, nem először, a közelítés-utolérés áhított feladatába.

[12] Ormos 2008: 281.

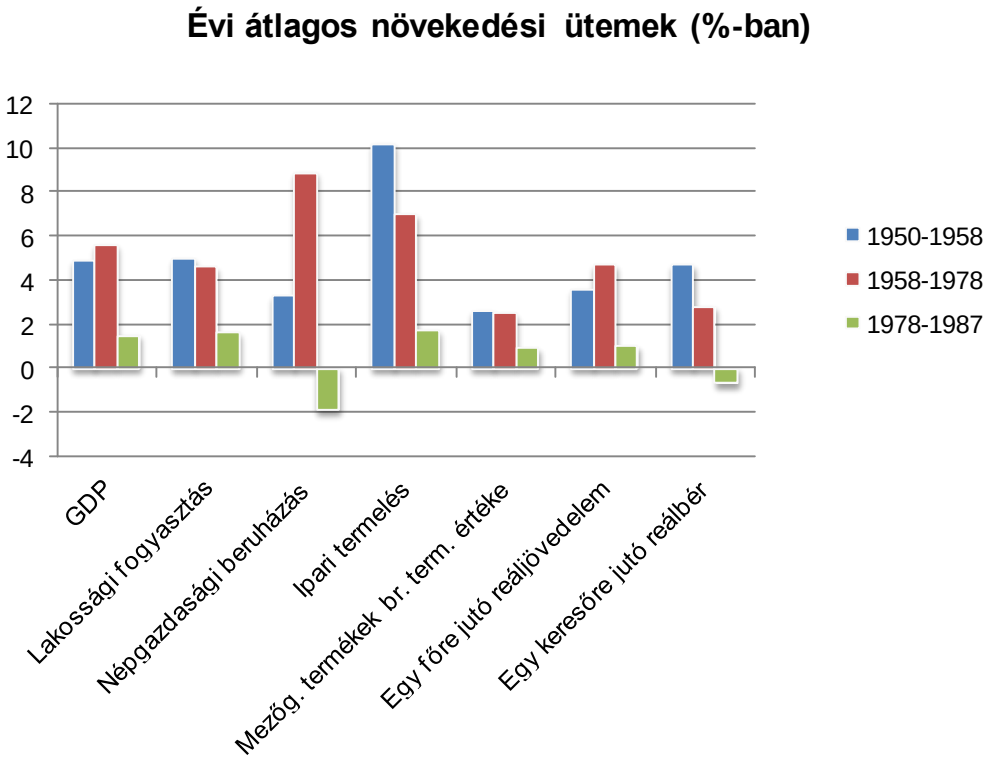

Forrás: Lóránt Károly: Gazdasági fejlõdésünk kritikus kérdései (1989)

Ha világrendszerbeli tartós helyünk meghatározására teszünk kísérletet, mintegy a lassú ütemű történelmi változások, a hosszú tartam vizsgálatára, akkor azt látjuk, hogy hazánk a közepes fejlettség struktúra pozíciójában volt és maradt a hierarchikus világgazdaságban. Igaz nincsenek teljesen egységes statisztikával gyűjtött, homogén adatok és mutatók (a nemzeti jövedelem, a GDP- és a GNP-mutatók noha azonos a funkciójuk, eltérnek egymástól), épp ezért vannak módszertani nehézségek, de ha nem a konjunkturális mozgásokat, hanem a tartós átlagokat vesszük figyelembe, akkor elég nagyfokú állandóság jellemzi helyzetünket.

Egy helyütt elemeztük a magyar gazdaság teljesítményének történeti alakulását.[13] Éspedig a közel sem tökéletes, de mégis az össz-folyamatokat, az elért fejlettségi szintet egyetlen mutatóba a legátfogóbban koncentráló tényezőt. Így, történelmileg nézve: GDP és GNP számítások alapján az 1860-as évektől az európai centrum-országokhoz mért különbség nagyjából állandó: a magyar gazdaság 4-5-6% pontos eltérésekkel a centrumok 60 százaléka körüli szinten teljesít másfél évszázada (ha nem a konjunkturális ingadozásokat nézik, és figyelembe veszik a referencia adatok körének eltérő, tehát súlyozandó voltát).

A világrendszer-kutató iskola kiemelkedő alakja, Giovanni Arrighi[14] a világ jövedelmi egyenlőtlenségeinek alakulását vizsgálva nagymértékű stabilitásra mutatott rá, amely huszadik század során *a jólét regionális hierarchiáját* jellemezte. Az egy főre jutó

[13] Szigeti 2009: 85–87.
[14] Arrighi 1991.

nemzeti jövedelem különbsége a centrális Észak/Nyugat és a félperiférális vagy perifériális Dél/Kelet között *nem változott*, vagy a szakadék éppen hogy még tovább mélyült. A „kommunizmus" képtelen volt e különbség megszüntetésére, ám semmivel sem ért el rosszabb eredményeket e téren, mint a kapitalizmus Latin-Amerikában, Délkelet-Ázsiában vagy Afrikában. Néhány szempontból pedig éppenséggel – a jövedelem egalitáriusabb elosztása a társadalmon belül, illetve ezen államok nagyobb függetlensége az északi/nyugati centrumtól – jóval sikeresebbnek mutatkozott a vetélytársaknál. Egy másik, a kérdéssel foglalkozó tanulmányában (1992) úgy fogalmazott, hogy Dél-Európa és Latin –Amerika félperiférikus rezsimjei „ritkán vagy talán sohasem ásták alá az oligarchikus gazdagság és a tömeges nyomor kettősségének strukturális bázisát"… Ezzel szemben a velük összehasonlítható, mert a világrendszerben azonos hierarchia pozícióban lévő államszocialista kísérletekben az volt a helyzet, hogy: „Ez a rendszer-idegen irányzat nem volt pusztán retorika. Belső kapcsolataikban ezek az államok a személyi gazdagság elosztásának forradalmát valósították meg, amelyet jelentős mértékben demokratizáltak, amennyiben felszámolták az oligarchikus gazdagságot, és lényegesen csökkentették a tömeges nyomort. Az államok közötti kapcsolatokban kifejezésre jutott – akár fegyveresen is -, hogy nem szándékoznak olyan alárendelt szerepet játszani a tőkefelhalmozás globális folyamatában, mint amelyet Dél-Európa és Latin-Amerika játszott. A legutóbbi időkig (Jugoszlávia kivételével) ajtóikat zárva tartották a külföldi beruházások és a munkaerő-toborzás külföldi kizsákmányolást szolgáló folyamata előtt. Mi több, e rezsimek elnyomó jellege éppenséggel szorosan összefüggött ezekkel a világrendszer-idegen törekvésekkel."[15] A tőkés világrendszerben ezeket az egykori rendszer-idegen kísérleteket felváltották a rendszer-konform törekvések. Azóta húsz év telt el.

Ha a 21. század elejének teljesítményét vesszük és viszonyítjuk a 2004 előtti EU, akkor még Tizenötökhöz, akkor Magyarország 57-58%-on állt. (A rendszerváltás utáni magyar gazdaság fénykora 1997 és 2001 között volt, ebben az időszakban a GDP átlag 4,6 %-kal bővült. Ez a bővülés 2002 és 2007 között jelentősen mérséklődött, majd nyílt válságba csapott át).

Míg ha a 2006-os esztendő hazai teljesítményét és immáron az EU Huszonhetek átlagát hasonlítjuk össze (ami a bulgár és román stb. csatlakozással *lefelé* tolta el az átlagot), akkor 63 %-on álltunk. Csakhogy az azóta eltelt idő válsága, GDP visszaesése (2008 = 0,6%; 2009 = - 6,5%), negatív eredményei ismét lefelé vittek, s még a 2010-re vonatkozó Eurostat (- 0,5) prognózis is a negatív tartományban maradást valószínűsíti (ti. az átlagos EU visszaesést felülmúló adatokkal).

Nincs azonban nagy mozgás tehát, ha nem konjunkturális, kiugró, rövid ideig fennálló, hanem tartós átlagokat veszünk alapul. Ekkor a 4-5-6%-pontos differenciák mutatkoznak – történelmileg nézve (1860, 1910, két világháború közötti időszak, államszocialista korszak, és az elmúlt húsz év). Úgy tűnik: *nem kormányokon és kormányzati berendezkedéseken*, és jórészt *még csak nem is társadalmi forma-meghatározottságon múlik* a viszonylagos elmaradottság, a félperiférikus helyzet problematikája. Összegezve tehát az mondható, történek mélyreható változások, de a világgazdasági hierarchia-pozíciónkon így sem tudtunk lényegesen változtatni. A

[15] Arrighi 1992: 162., 164.

számok esetünkben igazolni látszanak a félperiféria fogalmat, a közepes fejlettség nehezen meghaladható, tartós állapotát. Vagyis Magyarország gazdasági teljesítőképessége a közepes fejlettség tartományában maradt, és *1979-től mindezidáig nem tudott kikerülni abból a mozgásformából,* hogy emelkedő periódusok után következik a visszaesés, az egyensúlyvesztés, a költségvetési hiány újratermelődésével, majd növekvő külső és belső eladósodással és függéssel. Majd jön a mélyebb recesszió és az ezekből kialakult válság. Ennek a mozgásformának a magyarázata – egyben a modernizációs elmélet cáfolata – a félperiféria fogalmi tartalma.

A világrendszer kutatás álláspontja szerint hazánk a kölcsönös, de nem szimmetrikus, hanem aszimmetrikus függésen alapuló világgazdaságban – melyet a nemzetközi munkamegosztásban a világpiac egységesít, kapcsol össze – a közepesen fejlett, ún. félperiférikus országok közé tartozik. A fogalom elsődleges jelentésében a termelésből indul ki és a világméretű munkamegosztásban elfoglalt pozíciót jelöl. Induljunk ki Hugo Radice jó összefoglalásából: „A tevékenységek akkor minősülnek centrumjellegű tevékenységnek, ha azok a földrajzi területek, ahol az adott tevékenység végbemegy, képesek „elsajátítani a világméretű munkamegosztásból fakadó előnyök legnagyobb részét, ha nem is az egészet", és akkor perifériajellegűek, ha javadalmazásuk csak minimálisan nő a világméretű munkamegosztáson kívül eső tevékenységek javadalmazása fölé. A javadalmaknak ezt az egyenlőtlen elosztási rendszerét lényegében a piaci struktúra mechanizmusa állandósítja: a centrumjellegű tevékenységekre szakosodott vállalatok és területek piaci hatalma a fejlettebb technológián és irányítási rendszeren, illetőleg a pénzforrásokhoz való jobb hozzájutáson alapul, míg a perifériajellegű tevékenységek csupán az olcsó földterületre és szakképzetlen munkaerőre, valamint erős árversenynek kitett piacokra hagyatkozhatnak. A centrum jellegű tevékenységek köre időben változik, ahogy a teremtő rombolás schumpeteri folyamata új és új dinamikus szektorokat dob a felszínre; e folyamatok … nem csupán időben, hanem térben is koncentrálódnak, a „centrumtőke" locusait létrehozva, ahol ezek a centrumtevékenységek kölcsönösen előnyös externáliákat, „centrumzónát" generálnak."[16] A *centrum* országok azok, amelyek úgy vesznek részt a nemzetközi munkamegosztásban, hogy az egyenlőtlen csere, a munka és tőke – önkéntes vagy kényszerű – áthelyezések révén „aránytalanul nagy részhez jutnak a nemzetközi munkamegosztás során keletkezett profitból, miközben az államok többsége legfeljebb annyit nyer, amennyi a kapitalista körben való maradáshoz elégséges". A félperifériás államok *közbenső helyzetben vannak a világgazdaság struktúrájában* a centrum és a periféria között. „Ezek (ti. a félperifériák – Sz. P.) az aránytalan cserefolyamatokban „csak marginális profithoz jutnak a centrummal folytatott cserékben, ugyanakkor nettó profithoz, amikor a periferikus országokkal állnak kapcsolatban."[17] Az iskola alapító Wallerstein pedig ekként jellemzi ezen országok specifikus helyzetét. „A *félprifériák* centrum államok rájuk nehezedő pressziójával és azzal, amelyet ők helyeznek a perifériákra, mindenek előtt azt keresik, hogy ne csússzanak le a perifériák felé és a centrum felé haladjanak. Ez a kettős feladat együtt nehéz, és mindkettőhöz fontos állami beavatkozás szükséges a világpiacon. […]

[16] Radice 2009.
[17] Arrighi 1992: 145.

Nyitott karokkal fogadják a régi csúcstermékek áthelyezését, amitől azt remélik, hogy a fejlett gazdaságok utolérésének eszközei lehetnek. Ezen erőfeszítésükben a konkurencia nem centrum államaiból jön, hanem más olyan félperiférikus államokból, akik maguk is keresik a tőkekihelyezést, azonban minden jelöltet nem lehet kielégíteni párhuzamosan, azonos nívón.[18] Ugyanakkor – szerencsére – az is kiderült, hogy visszaesni se könnyű – csak a körülmények és erőforrások ritka átrendeződése eredményez tartós pozícióváltozást a világrendszerben. Lecsúszni sem könnyű:

A magyar gazdaság GDP teljesítménye és előző évhez viszonyított változása
(1987-2010)

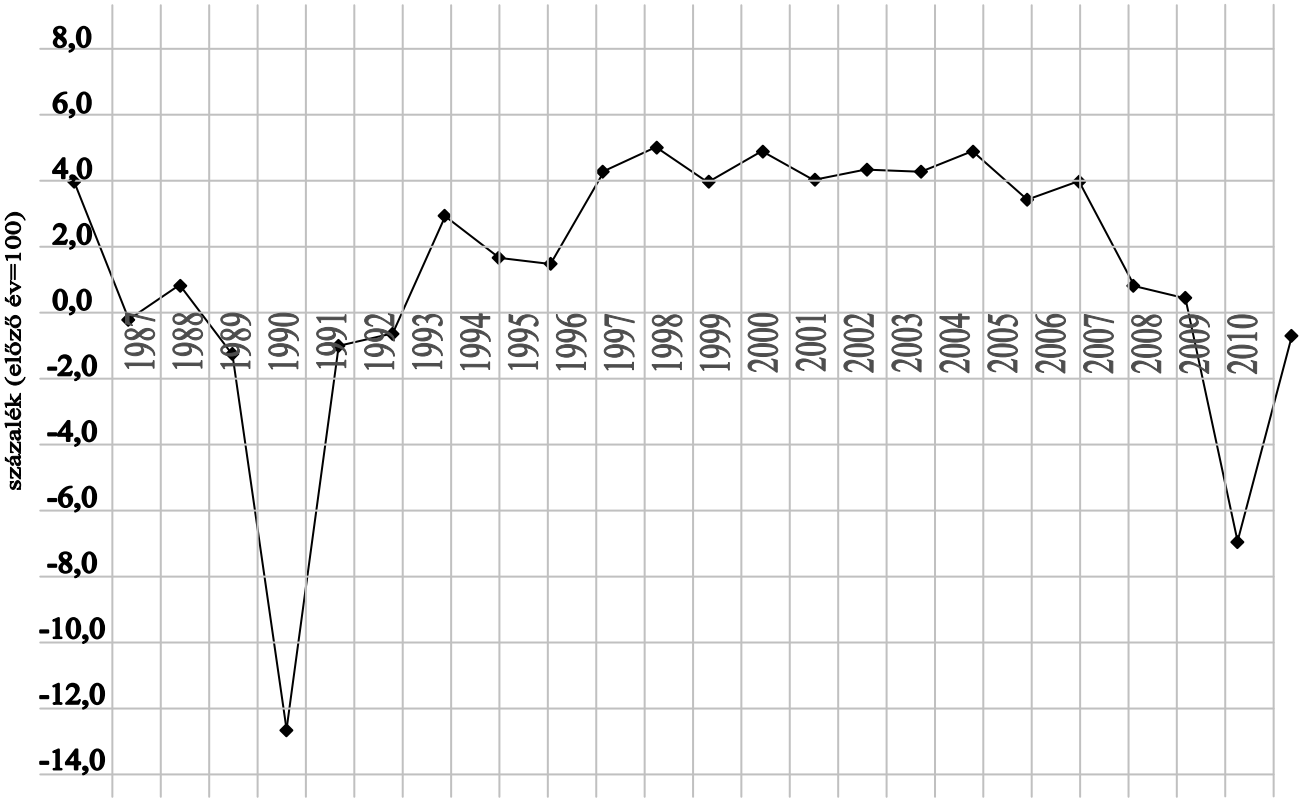

Forrás: Az MNB és a KSH éves jelentései alapján Pitti Zoltán szerkesztése, kiegészítve általam a 2006-2010-es Eurostat adatokkal, előrejelzéssel: Gazsó F.-Laki L-Pitti Z.:Társadalmi zárványok MTA PTI

Gazdaságtörténet írásunk álláspontja ma is érvényes. „A fejlettség és elmaradottság nem két különböző jelenség, hanem éppen ugyanazon jelenség két oldala, dialektikus egysége, amikor is a fejlettek épp azáltal és abból váltak fejletté, amiért mások elmaradottságba süllyedtek.”[19] A világgazdaságban a nemzetközi munkamegosztásban keletkezett profitok a hierarchia-pozíció szerint oszlanak el, ami éppen nem kiegyenlítő, hanem polarizációs mechanizmusokat jelent, amit a félperiférák közbeiktatódása differenciál, de nem szüntet meg.

[18] Wallerstein 2006: 53.
[19] Berend – Ránki 1979:11.

Úgy tűnik: *nem lehet kilépni a világgazdaságból, lekapcsolódni róla* – hiszen ez az arról szóló legjelentősebb történelmi kísérlet esetében sem sikerült 1949 és 1989/1891 között tucatnyi országnak, köztük az ex-Szovjetuniónak. A közepesen fejlett országok dilemmája éppen ezért csak nyitottsági fokuk lehet. Ha bezárkóznak, úgy nem zsákmányolják ki őket, megtermelt profitjaikat saját fejlesztésekre (vagy fogyasztásra) fordíthatnák, de mivel elszigetelődnek, mindent maguknak kellene kitalálniuk. Így sem a technikai-technológiai innovációból nem részesülhetnek, sem a fejlettebb termelési kultúrák eljárásmódjait nem vehetik át. Ha kinyílnak, úgy erőforrásokat veszítenek és pótlólagos erőforrásokhoz és piacokhoz juttatják a centrum országokat, amelyek válság-áthárító mechanizmusok alkalmazására is képesek, viszont átvehetnek olyan eljárásokat, innovációkat, amelyeket nem kellett önerőből kifejleszteniük. Ha nyitottak, magukra veszik a szükségleteknek és igényeknek azt a dinamikáját, amelyet korlátozott erőforrásaik révén nem vagy csak szűk körben képesek kielégíteni. Ha autarkiára törekednének, akkor zártabbá tehetnék a szükségleti univerzumot és alacsonyabb igényszintet termelhetnének újjá, de ehhez egyfelől szükségképpen korlátozni kellene a szabadságjogokat és blokkolni az információáramlást – amely csekély sikerrel kecsegtető vállalkozás lenne a tömegkommunikációs világ hálózati társadalmaiban –, másfelől viselniük kellene ennek minden ódiumát (pl.: legitimációs sebezhetőség). Átkozottul nehéz in concreto megtalálni a dilemmából kivezető helyes arányt.

A magyarországi újkapitalizmus messzemenően nyitott. Ennek következtében elszenvedi azokat a veszteségeket, amelyet az okoz, hogy a félperiférikus helyzetéből – kereskedelmi kapcsolatai szempontjából – az alacsonyabb szintű zónával folytatott kereskedelmet 1989 előtt, ahol az ex-szocialista országok voltak a fő partnerek, első helyen a Szovjetunióval, *felváltotta* a centrummal, első helyen a Németországgal folytatott kereskedelem. Ami előnyös a technikai és technológiai innováció és bizonyos vonatkozásokban a munkakultúra szempontjából, az hátrányokkal jár más összefüggésekben (cserearány-romlás; kizsákmányoltság; a kommercializált tömegkultúra közvetítésével tömegesen jelenlévő, de a félperiférián kielégíthetetlen igényszínvonal kihívása). Azonban nemcsak a félperiféria nyitottsági-zártsági dilemmájáról van szó, hanem arról is, hogy a globális kapitalizmusban olyan új versenytársak jelentek meg, amelyek gyakorta sokszorosan nagyobb tőkeerővel rendelkeznek, mint a mi egész nemzetgazdaságunk tőkeereje.

Jól érzékelteti a szereplők és a nagyságrendek jelentős megváltozását R. Went adatai. A világ 99 legnagyobb gazdasági egységét közli, 1998-ból, amelyet a GNP/forgalom millió dollárban vett mutatójával fejezett ki. [20] Az első 23 helyen nagy nemzetállamok gazdaságai állnak, azonban az országok és az óriáscégek közötti arány már csaknem fele-fele (50–49). Olyan közepesen fejlett és közepes nagyságú ország mint hazánk, csak 90. a listán, vagy a területileg és népességszámában nagy országnak számító Ukrajna csak 99. Magyarországot 41 transznacionális cég előzi meg, s ezek jelentős részének (13) legalább kétszer akkora a gazdasági ereje, mint nekünk. A globalizált gazdaságban ez jól mutatja a versenyképesség nehézségét. Nem igazán látható az a pótlólagos erőforrás, amivel közelíteni-utolérni lehetne a történelmi és strukturális értelemben előnyben lévő centrumot.

[20] Went 2002: 43–45.

Mi a rendszerváltoztatás mérlege húsz év után? Eltérően a szélsőjobboldali radikalizmus második forradalmat követelő, mert a társadalmiforma megváltozását kétségbe vonó álláspontjától, le kell szögeznünk: volt rendszerváltás, a magyar társadalom létező problémáinak *az a forrása, hogy az új rendszer csak annyira képes, amennyire*. Így, *az aktív népesség fogyása, minimálisan 1 millió ember* az 1989 előtti 4,8 millió foglalkoztatottból, az a gordiuszi csomó, amelyet az új rendszer nem tud átvágni. Az osztályviszonyok megváltozása következtében *óriásira duzzadt a hazai ipari-tartaléksereg.* Lényegében 1993-ra beállt a foglalkoztatás tartósan alacsony nívója.[21] Ezért sok a rászorult és ehhez képest csekély az az adófizető népesség (adóalap), amelyre a közterhek költségeit teríteni lehet. Következésképp magasak az adók és alacsony a megtakarítási-befektetési hajlandóság. *A berendezkedés össz-teljesítménye, a kimenet nagyjából azonos az államszocialista rendszerével, de az erőforrásokat, jövedelmeket sokkal polarizáltabban osztja el*. Kialakult néhány százezer ember oligarchikus gazdagsága, ők valóban felzárkóztak a centrumhoz, miközben a szegénységi küszöbön és az alatt élők aránya minimálisan 3,5-szeresére nőtt, majd a népesség egyharmadára. Egy másik mutatóval mérve – szociológusaink vizsgálataiból tudjuk – a népesség tíz-tizedre felosztott, ún. decimálisok szerinti vizsgálatai azt mutatják, hogy a legmagasabb és a legalacsonyabb tized között a késő Kádár-kori három és félszeres arány napjainkra nyolc-kilencszeresére nőtt.

Húsz év alatt tömegesen integrálatlan, under-class rétegek jelentek meg, a nagyszámú roma népességgel az élen, a jóléti kompenzációk folyamatos csökkenése mellett. Tehát a köztulajdon népességeltartó képessége sokkal magasabb fokú volt, mint az eredeti jövedelem-átcsoportosítással, privatizációval és kárpótlással létrehozott magántulajdoné. Nem mindegy, hogy a gazdaság felett magánhatalom érvényesül-e, vagy valaminő önigazgatás eszménynek ugyan meg nem felelő, de még is csak közhatalom, mint 1989 előtt.

„Az ugyanannyit polarizáltabban" jövedelemmegoszlás pedig feszültségekkel terhes, hiszen társadalmunk konfliktuspotenciálja gyorsabban nő, mint a politikai rendszer – a rendelkezésére álló erőforrásokkal, eszközökkel gyakorolható – probléma-megoldó képessége. Innen a legitimációs problémák – és végső soron – a rendszerváltás kontra-faktuális tagadásaként, egy „második forradalom" szélsőjobboldali igenlésének sajnálatos politikai mozgósító ereje. Ez tette 2010-ben jelentős (12%) mandátumot

[21] Az pedig már az átalakulást levezénylő magyar politikai osztály saját maga számára is kedvezőtlen döntéseinek következménye, hogy felszámolva az egykor virágzó szövetkezeteket – és ezzel aláásva a velük szimbiózisban élő háztáji gazdálkodás rendszerét – sokakat, tömegeket a félproletár-létből *a proletár-létbe süllyesztettek*. Ezzel ezen népesség önreprodukciós képességét ásták alá. Ahogy „a dinamikus, változásképes Kelet-Ázsia, és a stagnáló, egyre kevésbé adaptív Afrika, a munkaerő-tartalékok Afrikája" összevetésekor Arrighi kimutatta, a vegyes forma, a részleges proletarizálódás a tőke számára (is) kedvezőbb, mint a termőföldeket kisajátító teljes proletarizáció. Utóbbi mellett a kizsákmányolási ráta (m/v) mindenképp alacsonyabb kell, hogy maradjon, mint a félproletár lét öngondoskodása esetén. (Illetőleg egy nagyon magas kizsákmányolási ráta már a tőkefelhalmozásra is negatívan hathat vissza, hiszen az effektív kereslet csökkenésén keresztül aláássa az össztőke értékesülési folyamatát – és végső soron a tőke túltermeléséhez vezet).

szerző parlamenti erővé a szélsőjobb pártját (Jobbik Magyarország), és jutatta minden alkotmányos korláton magát túltenni képes erővé a Fidesz–KDNP konzervatív jobboldalt (68%). Ez az autokratikus, keresztény-nemzeti ideológiájú rezsim élesen mutat rá arra, hogy a félperiférián a hatalommegosztó, polgári pluralista demokrácia mennyire sebezhető, könnyen aláásható.

A magyar eset azt mutatja: a félperiféria nem út a paradicsomba, ahogy ezt Hugo Radice ironikusan felfogta. Az élet a félperifériákon kiélezettebben koncentrálja a különböző ellentmondásokat, mint a gazdaságilag fejlett, a világrendszerben kitüntetett helyzetben lévő centrum-országokban, ahol mindig több erőforrás áll rendelkezésre a feszültségek kezelésére és a rendszer stabilizálására.

A magyar folyamatok értékelését tekintve: igazságtalan-e mindez?

A kérdésre igennel, nemmel eldönthető vagy akárcsak homogén válasz nem adható. Nézzünk meg néhány gondolatilag kidolgozott mércét a kérdés megítéléséhez, hiszen a hétköznapi tudat igazságtalanság fogalma használhatatlan, benyomás-szerű, pusztán érzület-etikai alapú, könnyen manipulálható, gyakorta csak közönséges irigység motiválja.

Ha a versenytársadalom a végső értékmérő, akkor a „vannak győztesek és vannak vesztesek" szociáldarwinista ízű – ez egy ‚Made in USA' szépen terjedő szellemi termék import – természettörvénye mindent szentesít. A hagyományos konzervativizmus pedig „az emelkedő társadalmi mobilitás" jelenségében is bevallottan negatívumot lát, mondván az frusztrációkkal jár, kímélődjenek az emberek efféle anorganikus intervencióktól. Quieta non movere. Ezen az alapon a nálunk húsz év alatt *lelassult-eltűnt emelkedő társadalmi mobilitásnak* éppen a hiánya az igazságos. Hiszen helyreállt a rendszerváltással a természetes társadalmi különbségek rendje.

A modernebb kereszténydemokrata, keresztényszociális felfogásoktól, különösen a Welfare State fénykorában (kb. 1945–1975), még nem volt idegen a kispolgári demokratikus nivellálás – kompenzációs mechanizmusok – szükségességének elismerése. Ezt viszont a neokonzervatív fordulat nyomán, igen gyakran, a rászorultsági-öngondoskodási elv mellé állással váltották fel – tisztelet a progresszív kivételeknek. Utóbbiak, a „haladó, szociálisan érzékeny kereszténység", a marxisták és a szociálliberálisok között adódik egy közös pont: *a társadalmi intézmények elsődleges erényének az igazságosságot* tartják – (Rawls-szal fogalmazva). Hogy mit tekintenek társadalmilag igazságosnak, ebben azonban már óriási az ellentét közöttük. Ennek a követelménynek Rawlsnál már az is eleget tesz, hogy bármekkora egyenlőtlenségek keletkezzenek, azok igazolhatóak, ha a leggyengébb csoportok helyzete közben nem romlik a korábbiakhoz képest. A magyar társadalomban ez a szerény mérce sem teljesedik, hisz az elmúlt húsz évben nőtt, szélesedett a lecsúszó-elszegényedett emberfők, under-class létre kárhoztatottak száma. A marxisták számára a *termelési tényezők összekapcsolásának magántulajdonosi rendjére* való áttérés egyenes következménye a jövedelmek elsődleges megosztásának polarizálása – éppen az *eredeti tőkeátcsoportosítást*[22] szolgálandó, – miként az a tény is, hogy a másodlagos jövedelemelosztást jelentő redisztribúciós hányadot a rendszerváltás a korábbi 63-

[22] Szalai 2001: 233–240.

64%-os magas arányról 45 %-ra nyomta le. Ezt, és ezen belül az egészségügyi, szociális és oktatási közkiadásokat a vezető liberális közgazdászok tovább csökkentenék, a vállalkozói rétegekhez és a pénzügyi szektorhoz átszívattyúzandó erőforrások érdekében. Őket nem a tulajdon népességeltartó képessége foglalkoztatja, mint a valódi szocialistákat, hanem a tőkefelhalmozás. Igen különböző, hogy kiknek és milyen alapon igazságos egy berendezkedés.

Hivatkozott irodalom

Arrighi, Giovanni 1991: *World Income Inequalities and the Future of Socialisme.* In: *New Left Review*, I/189., IX-X.

Arrighi, Giovanni 1992: *A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása.* In: *Eszmélet,* 15-16.

Berend T. Iván – Ránki György 1979: *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Berend T. Iván – Ránki György 1976: *Közép-Kelet Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

King, Lawrence Peter – Szelényi, Ivan 2006: *Max Weber's theory of apitalism and varieties of post-communist capitalism.* In: *Angewandte Sozialforschung*. Jahrgang 24. 3/4. 175–185.

Krauszt Tamás 1994: *Niederhauser Emil Kelet-Európa koncepciójáról.* In: *Megélt rendszerváltás.* Cégér kiadó, Budapest.

Kulcsár Kálmán 2009: *A modernizáció, a rendszerváltozás és a magyar valóság.* Kézirat.

Lóránt Károly 1989: *Gazdasági fejlődésünk kritikus kérdései 1968–1988.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Műhely tanulmányok, Budapest.

Ormos Mária 2008: *Közép-Európa Volt? Van? Lesz? A fogalom változásai a 19-20. században.* Napvilág Kiadó, Budapest.

Pach Zsigmond Pál 1963: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Pach Zsigmond Pál (főszerk. és szerző) 1987: Előszó és I. fejezet (Európa a 16-17. században. In: *Magyarország története 1526–1686.* Akadémiai kiadó, Budapest.

Radice, Hugo 2009*: "Halfway to paradise: Making sense of the semi-periphery".* In: Worth, O. – Moore. P. (szerk.): *Globalization and the 'New' Semi-Peripheries.* Palgrave Macmillan.

Rostow, W. W. 1964: *The Take-off and Consequences.* In: Etzioni, H.– Etzioni, E. (szerk.): *Social Change, Sources, Patterns and Consequences.* Banic Books, New York.

Szalai Erzsébet 2001: *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban.* Aula, Budapest.

Szigeti Péter 2005: *Világrendszernézőben: Globális „szabad verseny" – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma.* Napvilág, Budapest.

Szigeti Péter 2009: *Jogállami átmenet és a rendszerváltás-értelmezések problémái.* In: Bayer József – Boda Zsolt (szerk.): *A rendszerváltás húsz éve: Változások és válaszok.* MTA PTI – L' Harmattan, Budapest.

Szűcs Jenő 1981: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. In: *Történelmi Szemle,* 1981/3. 313–357.
Wallerstein, Immanuel (és szerző társai) 2002: *A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés. A Gulbenkian Bizottság jelentése.* Napvilág, Budapest.
Wallerstein, Immanuel 2006: *Comprendre le monde Introduction á l'analyse des systèmes-monde.* La Découverte, Párizs.
Went, Robert 2002: *The Enigma of Globalization.* Routledge, London – New York.

(Első közlés: *Eszmélet* 88, [2010. tél] 63–79.